

Református egyház és nemesség Udvarhelyszéken (16–19. század).

Összefoglalás

A 21. század elején egyre sürgetőbb feladat az erdélyi református egyház történetének új alap kutatásokon nyugvó, korszerű feldolgozása. Nemcsak a reformáció közelgő 500 éves jubileuma miatt, hanem azért is, mert máig egyetlen átfogó monográfia született a témában. Pokoly József 20. század elején publikált ötkötetes műve azonban több helyen kiigazításra, átértelmezésre, korrekciókra szorul.

A '90-es évek változásai megteremtették a kedvező körülményeket, elérhetővé váltak a levéltárak mélyén tartott források, és nemsokára megoldás született a református egyháztörténet iránt érdeklődő fiatalok képzését illetően is. A több mint egy évtizede elindult tervek (forrásfeltárás és kiadás, egyházi ingóságok és ingatlan vagyon felmérése, lelkészi és tanítói adattárak összeállítása) kimondva vagy kimondatlanul a hiánypótló alap kutatásokat jelentik. Szembeneézhetünk magunkkal, számot vehetünk, milyen vagyonnal rendelkezünk, vagy éppen egy-egy vidék reformátusságának múltját hozzák közelebb hozzánk.

A doktori dolgozat egy kis szeletét képezi az Erdélyi Református Egyház történetének. A fejezetek kidolgozása során behatároltuk az Udvarhelyi Református Egyházmegye kereteit, szervezeti felépítését, ismertettük történetét. A vizsgált időszakban az egyházmegyét alkotó gyülekezetek közül néhány Udvarhelyszék területén kívül feküdt: Felső-Fehér vármegyéhez Héjjasfalva, Fehéregyháza, Petek, Alsórákos, Olthévíz, Voldorf (Dombos), Moha, Sárpatak és Szederjes tartozott, Küküllő vármegyéhez pedig Nagybún és Kisbún. Ezt követően tértünk rá a gyülekezetek történetének összefoglalásszerű ismertetésére. Célunk az volt, hogy számba vegyük mindegyik eklézsia életének legfontosabb eseményeit: megalakulását, önállósodását, a lelkészi és tanítói szolgálat állandóságát, az építkezéseket, a támogatók körét.

Mivel az említett területen nemcsak református népesség élt, ezért megpróbáltuk azt is jelezni, hol voltak ütközőzónák az egyes felekezetek között. Főként a 17. században jelentkeztek súrlódások, ellentétek, néhol pedig komolyabb konfliktusok is (pl. Székelymuzsna) a többfelekezetű közösségekben. Az egyházmegye keleti és észak-keleti részén katolikus közösségek éltek a kálvinisták mellett, míg a nyugati és észak-nyugati részen inkább az unitárius jelenlét dominált. A déli peremvidéken ortodox, görög-katolikus és lutheránus közegekben is találtunk reformátusokat. A felekezetek közötti kapcsolatokat és a gyakorta jelentkező ellenségeskedést a fennmaradt dokumentumok segítségével igyekeztünk részleteiben is ismertetni.

A legtöbb példa a reformátusok és unitáriusok közötti viszálykodással kapcsolatos, ebből a szempontból is igen gazdag gyűjtemény az egyházmegye levéltára. A konfliktus jól behatárolható időben. Fellángolása az 1638-as dési határozatokot követően tapasztalható és a református fejedelmek unitárius-ellenes politikájának részét képezte. Éle elcsitult az 1660-as évek végére.

Ezzel szemben szinte folyamatos volt a katolikus-református marakodás, ami a 18. században csak erősödött a Habsburg fennhatóságnak és az új, nyíltan katolikus-párti egyházpolitikának köszönhetően. Két helyszínt találtunk, ahol ez az ellentét igen élesen domborodik ki. Az első és talán legismertebb az oly sokszor idézett és emlegetett Székelyudvarhely esete. A városi katolikusok és kálvinisták közti ellenségeskedés kezdetei a 16. századra nyúltak vissza, a fennmaradt egyházi és világi források ennek igen érdekes részleteit őrizték meg még a 18. századból is. A másik érzékeny pont Székelydobó volt. A 18. század elején alapított református ekléziával és kevés számú hívével szembeni katolikus türelmetlenség megnyilvánulását főképp a szék törvénykezési jegyzőkönyvei dokumentálták. Mindkét esetről részletesen szoltunk az egyes ekléziák történetét bemutató alfejezetekben.

Ugyanilyen részletesen mutattuk be azokat a specifikus kérdéseket, amelyek a vármegyei ekléziák gazdálkodása során jelentkeztek. Leginkább a földhasználattal és a fizetési szokásokkal kapcsolatosan voltak eltérések az itteni gyülekezetek és a székelyföldiek között. A dézsma és dézsmanegyed kérdése, a fokozatosan elnéptelenedő egyházközségek állandó gondot jelentettek az egyházmegye előjárói számára, s a megoldás érdekében gyakran a törvény erejével kellett fellépni.

A gyülekezet-történetek után Bikafalva példáján keresztül vettük számba azokat a körülményeket, amelyek döntő módon befolyásolták egy-egy eklézia önállósulási törekvéseit. Az anyaegyházi státus elnyerése több tényezőtől függött. Bikafalva esetén keresztül a folyamat minden részletét, az adminisztratív lépéseket is alkalmunk volt végigkísérni. Az országos zsinat csak akkor hozott kedvező határozatot a kérelmező számára, amikor garanciát látott arra nézve, hogy vállalásukat maradéktalanul teljesíteni tudják, s önállóan képesek a lelkési és tanítói, illetve az egyházi épületek fenntartására, karbantartására.

Dolgozatunk következő nagyobb egységében a nemességgel kapcsolatos adatokat rendszereztük – egyrészt az ekléziák történetének áttekintése során gyűjtött információk felhasználásával, másrészt pedig más források és feldolgozások vizsgálatából kiindulva. Jelenlétükre, kötődéseikre, vagyoni állapotukra, társadalmi súlyukra, szerepükre voltunk kíváncsiak.

Részletesen foglalkoztunk a nemesi társadalom szerkezeti sajátosságaival, kategorizálásával. Figyelemmel kísértük, hogy címük, rangjuk után milyen súlylyal képviseltették magukat a törvényhatósági vagy országos politikában, ugyanakkor arra is kitértünk, hogy milyen módon támogatták egyházukat. Kíváncsiak voltunk, hogy miként érvényesítették a világi funkciójuk adta lehetőségeket saját közösségük, egyházuk javára. Írásunk ezen részében tulajdonképpen azt járjuk körül alaposabban, hogy az Erdélyi Református Egyház felsőbb szintjén álló és a 17. században kialakult, illetve meghonosodott egyházi-világi kettős vezetés hogyan valósult meg az udvarhelyi egyházmegyében. Az országos református egyház történetének ezen oldalával először Pokoly József foglalkozott, a legfelsőbb egyházi vezetésben való nemesi részvétel formáit, körülmé-

nyeit pedig Sipos Gábor ismertette. Sipos Gábor munkáját mi is többször idéztük.

Az egyházmegye szintjén megvalósult kettős vezetés részleteit eleddig senki nem kutatta. Buzogány Dezső több írásában is utalt már arra, hogy az országos világi és egyházi szervezeti keretek egyházmegyei szintű megfelelői már a 17. században is léteztek. Udvarhelyen ennek kézzelfogható nyomára bukkantunk, hiszen az ún. *tractuale consistorium* jegyzőkönyve egyértelműen bizonyítja, hogy a Buzogány Dezső által felvázolt struktúra létezett és működött. Szervezeti felépítését és összetételét maguk az alapítók vetették papírra, akárcsak tevékenységi területét és hatáskörét. A konzisztórium munkáját 1776–1796 között tudtuk nyomon követni. A feljegyzések arról tanúskodnak, hogy gyűléseiken többnyire vagyoni és iskolai ügyekkel foglalkoztak. Összetétele (egyházi-világi) és intézkedései egyértelműen azt támasztják alá, hogy az Egyházfőtanács személyi állományát és tevékenységi körét mintául vevő testületről volt szó, amely a törvényhatóság keblében biztosította a hatékony református érdekvédelmet.

Az egyházmegye életébe aktívan bekapcsolódó személyek, illetve családok minden esetben egyházuk iránti elkötelezettségtől vezérelve tevékenykedtek. Legtöbbjük jelentős politikai funkciót viselt a törvényhatóságban vagy a környező vármegyék valamelyikében. Néhányan az országos politikában is szerepet játszottak. Vagyon helyzetükkel kapcsolatos vizsgálataink azt mutatták, hogy mindannyian földbirtokosok voltak a szék területén vagy közvetlen közelében, de a nem székelyföldi származásúak birtokainak nagysága nem haladta meg a helyben lakó nemesekét.

Példaként a Bethlen és az Ugron családokat említhetjük. Előbbinek ugyan voltak birtokai a szék területén, de ennek nagysága jóval kisebb, mint az udvarhelyszéki Ugronok összes vagyona. Természetesen ez nem volt minden esetben irányadó a hivatalok odaítélésekor, de általánosságban megfigyelhettük, hogy a legfőbb hivatalokat az illető törvényhatóság területén jelentős birtokkal – és ezáltal befolyással is – rendelkező családok, illetve személyek viselték.

Azok a református nemesek, akik a törvényhatóság legfontosabb politikai tisztségeit töltötték be, egyben előkelő helyet foglaltak el az egyházmegye világi vezetésében is. Szabályszerű volt, hogy a szék főkirálybírója – amennyiben református volt – egyben az egyházmegye főkurátori tisztét is betöltötte. Idősebb és ifjabb Daniel István vagy Dályai Kandó Mihály éppen abban az évben lettek az egyházmegye főgondnokai, amikor főkirálybírói hivatalra kerültek. Az Egyházfőtanács is éppen ezt az indokot említette a hozzájuk intézett felkérés alkalmával.

Ugyanígy a gondnokok és algonodnokok a szék alacsonyabb rangú tisztviselői, az alkirálybírók, dullók, jegyzők közül kerültek ki. Az egyházi vezetésben való részvétel az idők folyamán átalakult, a gondnoki és algonodnoki feladat egyre inkább körvonalazhatóvá és egyre pontosabban körülhatárolhatóvá vált, ami az ügyintézés átláthatóságát eredményezte. Külön gondnok(ok) ügyelté(k) fel a gimnázium működését és anyagi állapotát; és az egyházmegyének külön kuráto-

ra(i) és vicekurátora(i) voltak, akik többnyire felügyelték, irányították az egyházközségeknek és az egyházmegyének más hatóságokkal, szervekkel lebonyolított ügyeit.

A 19. század első felében még operatívabb lett az egyházmegye előjárósága, hiszen külön kurátorokat választottak, akiknek feladatául a vármegyei területen található eklézsiák ügyvitelét szabták. Ezt a feladatot általában az illető vármegyében élő birtokos nemes látta el (jelen esetben Donát József). Emellett a főhatósággal való gyors és hatékony kapcsolattartás céljából olyan főgondnokot is neveztek ki az egyházmegye élére, akinek állandó lakhelye Kolozsvár szomszédságában, tehát az Egyházfőtanács székhelyéhez volt közel. Az intézkedések és személyi változtatások mindegyike az ügyintézés gyorsítását és szervezetesebb, hatékonyabb, átláthatóbb lebonyolítását tették lehetővé.

Megvizsgáltuk az egyházmegye világi elitjének kapcsolatait, a személyek és családok közötti rokonságokat. A házasságok vizsgálata érdekes eredményre vezetett. A Bethlen – Borsai Nagy rokonság a 17. század végén és a 18. század elején, majd a Bethlen – Nemes – Korda – Ugron rokonság a 18. század folyamán összpontosított jelentős gazdasági és politikai erőt, főleg ha azt Udvarhelyszék területére vonatkoztatjuk. Tulajdonképpen a legmódosabb családok közötti kapcsolathálót jelentette, hiszen az említettek egyenként is a jelentősebb széki birtokosok kategóriájába tartoztak. Ezt a hálót az egymás között létrejött házasságok csak tovább erősítették.

Ugyanakkor eddig kevésbé megfigyelt és leírt jellemzők is felszínre kerültek. Mindenekelőtt tisztán elkülöníthettünk két csoportot a világi eliten belül. Ez egyrészt a főgondnokok, másrészt az algonokok köre volt, melyek közül az előbbi jelentősebb szereppel bírt – nemcsak egyházmegyei szinten, hanem az országos politikában is. Utóbbi csoport befolyása nem terjedt túl a törvényhatóság határain. Szintén az elkülönülést mutatta a házasodási, párválasztási szokások alakulása is: a vizsgált időszakban szinte egyszer sem fordult elő, hogy a főgondnokságot viselő – többnyire főrangú – nemesi képviselők olyan családokkal kössék össze életüket, akik alacsonyabb rangú hivatalt, pl. algonoknokságot viseltek. Ugyanígy az algonoknokságot és széki, vármegyei alsóbb hivatalt viselők is többnyire egymás közül választottak társat maguk mellé, amely jól körülhatárolhatóvá és elkülöníthetővé tette a rokonsági kapcsolatokat. Az egyházmegye világi elitjét alkotó személyek és családok között tehát gyakori volt a házasodás, eléggé szorosak voltak a rokoni szálak, s ezzel együtt rokonsági csoportok alakultak ki. Ennek pontos oka nem ismert, de elképzelhető, hogy az opcióikat jelentősen befolyásolta a másik fél vallása, a társadalmi státus és a személyes viszony.

A kapcsolatok és személyes szálak a világiak és az egyházi elit között is markánsan jelen voltak. Utóbbiak közül többnek patrónusa az egyházmegye világi vezetői közül került ki, majd későbbi karrierjük alakulásában is jelentős szerepet játszott. Kiderült, hogy a 19. század első felének egyházi értelmisége, az esperek, professzorok túlnyomó többsége a Bethlen család bűni udvarából kerültek karrierjük újabb állomásába.

Amennyiben az esperesek és gimnáziumi tanárok névsorát böngésszük ebből az időszakból, többnyire a korábban Búnon szolgált lelkészeket találjuk köztük. Általános jelenségnek számított, hogy az udvarhelyi gondnokok ifjúkori nevelői kerültek az egyházmegye legfontosabb hivatalaiba. Jelzésértékű s ugyanakkor a patrónuscsalád teljes befolyását mutatja, hogy Bethlen Sándor és János gondnoksága idején mind az esperesi széket, mind az udvarhelyi iskola tanári állásait a család támogatásával tanuló, majd a családnál tevékenykedő lelkész-értelmiségiek foglalták el. Közülük ketten püspöki székbe is kerültek: borosnyai Lukács János és ifj. Bodola Sámuel.

Világosan látható, legalábbis Udvarhely esetében, hogy a református egyházi elitek kitermelésében, kialakulásában, rekrutálásában döntő szerepet játszott a Bethlen család. Mindannyian általuk és az ő támogatásukkal, befolyásukkal jutottak karrierjük magassabb fokára. Az egyidőben hivatalt viselő, rokonsági és személyes kapcsolatban lévő személyek, akiknek háta mögött politikai funkcióik voltak, jelentős befolyásoló tényezőt képviseltek, és egyben a református egyház biztos támaszát jelentették a 18. század intoleráns politikai körülményei között, majd pedig a 19. század első felének átalakuló társadalmában.

Az Udvarhelyi Református Egyházmegye elitje a 19. század közepéig¹

Főgondnokok		Esperesek	Professzorok			
	Bethlen János 1670–1678	Eszéki István 1671–1675 ?	<i>Letenyei Pál</i> 1670–1680			
	Bethlen Pál					
	Bethlen Sámuel 1678–1697	Veszprémi István 1680–1691	Rozgoni János 1680–1682 ???? <i>Szathmári Pap János</i> 1685–1688			
		Dályai Vas István 1691–1694	Rozgoni János 1688–1694			
		Miskolci Csulyak Gáspár 1695				
	Bethlen János 1697–1712	Nánási Lovász Mihály 1696–1706	Vásárhelyi Tőke István 1695–1711			
		Szokolyai István 1706–1716				

¹ **Kövé**r betűtípus: Bethlen család és a vele kapcsolatban álló egyházi elit. *Dólt* betűtípus: Teleki család és a vele kapcsolatban álló egyházi elit. *Dólt, kövé*r betűtípus: Toldalagi család és a vele kapcsolatban álló egyházi elit.

Főgondnokok		Esperesek	Professzorok				
		? 1713–1733	Jenci Sámuel 1716–1719 Szathmári Ferenc 1720–1741	<i>Szigethi Gyula György 1712–1721</i> <i>Körmöndi György 1721–1723</i> <i>Dézsi Zsigmond 1723–1728</i> <i>Szombati Sámuel 1729–1734</i>			
Ugron János 1733-tól		Bethlen Sámuel 1733-tól Bethlen Imre 1736–1765	Zágoni Gábor 1741 <i>Kézdivásárhelyi Péter 1742–1746</i> Csernátfalusi Márton 1746–1761	borosnyai Lukács János 1735–1749			
Daniel István 1745–1774			Pálffy János 1761–1777	? 1749–1751 huszti Körösi József 1751–1763			
?		Bethlen János 1765–1788	Kovácszai Csorja István 1777–1802	<i>szabolcai Kovács József 1763–1767</i> <i>backamadarasi Kis Gergely 1768–1787</i>			
ifj. Daniel István 1768–1788					csernáttoni Vajda Sámuel 1780–1785		
?					???		
Dályai Kandó Mihály 1795–1797		Bethlen János 1788–1812		Benkő József 1787–1789 zilahi Sebes János 1789–1803	Bodola Sámuel 1787–1796		
					<i>Szigethi Gyula Mihály 1797–1823</i>		
<i>Toldalagi László 1800– 1805</i>			Kassay Sámuel 1802–1812	Benkő Zsigmond 1803–1819			

Főgondnokok			Esperesek	Professzorok		
						<i>Karácsoni Sámuel 1804–1844</i>
Bethlen Imre 1806–1816		Bethlen Sándor 1812–1838	Takáts János 1813–1823			
????				Bodola Sámuel 1820–1833		
Kemény Miklós 1821–1828			Pálffi Dénes 1823–1843		Csorja P. Ferenc 1824–1831	
ikt. Bethlen Domokos 1828–1849					Magyarosi Szőke József 1832-től	Sylvester Dénes 1832-től
	<i>Teleki Domokos 1833–1856</i>	Bethlen János 1838–1859		Ercsei János 1833–1837		
				Incze Dániel 1838–1840		
				Fábián Dániel 1842–1844		
				Bodor Pál 1843–1847		
				Dáné Mózes 1847–1849		
				Kis Pál 1849-től		
				Kis Ferenc 1845-től		<i>Szabó György 1844-től</i>

Több fejezeten és alfejezeten keresztül próbáltunk választ adni a nemesi társadalom egyháztámogató tevékenységének különböző formáira. Kezdetben néhány előre elképzelt gondolat alapján közelítettünk a kérdéskörhöz, viszont rá kellett jönnünk, hogy a részletes válaszadáshoz alapos forrásfeltárásra és kutatásra van szükség. Úgy gondoltuk, hogy az egyháztámogatás alapvetően kimerül az adományozásokban. Ezt erősítette meg az is, hogy az erdélyi szinten jelentős birtokkal rendelkező – amint ez, például, a vármegyei területeken ismert – református családok csak csekély mértékben vannak jelen a szék területén. A kutatás során azonban bebizonyosodott, hogy az egyháztámogatásnak szerteágazóbb és összetettebb formáival találkozunk a vizsgálatunk tárgyát képező területen.

Mindenekelőtt Bethlen János eddig kevésbé ismert tevékenységét említhetjük, aki a 17. század közepén aktív szerepet játszott az egyházmegye területén élő reformátusok támogatásában. Elsősorban itt nem az iskolaalapításra gondoltunk, hanem arra a munkára, amelyet fejedelmi küldötként, követként fejtett ki a vitás felekezeti ügyek megoldása során. Hozzá hasonlóan, egy évszázaddal később id. és ifj. Daniel István befolyásukat, tekintélyüket és nem utolsósorban felkészültségüket kamatoztatták a református egyház érdekében. Főkirálybíró-ságuk időszaka egybeesett a nagy udvarhelyi építkezésekkel.

Tovább folytatva a sort az egyháztámogatás formáinak bemutatásával, legalább ennyire fontosnak és kiemelkedőnek nevezhetjük a különböző korokban és különböző helyen történt eklézsiaalapításokat. A Bethlen, Barcsai, Ugron, Kis, Nemes és más családok áldozatával, 150 év leforgása alatt kilenc anyaegyházzal szaporodott az egyházmegye eklézsiáinak száma, amely igen jelentős bővülésnek tekinthető. A kis lélekszámú és többnyire más vallású lakosok között élő reformátusok ezen nagylelkű támogatóknak köszönhették, hogy saját templomukban, saját prédikátoruk szájából hallhatták az Úr Igéjét.

A részletesen ismertetett és dokumentumokkal szemléltetett eklézsiaalapítások mellett az egyháztámogatásnak más módjait is elkülönítettük. Külön fejezetben szóltunk a lelkészek és tanítók fizetéséhez való hozzájárulásról, vagy egyenesen a teljes bér biztosításáról. Tárgyaltuk az egyházi épületek fenntartásának, újak építésének kérdését, körülményeit, az ezen alkalmakra tett adományokat. Ezek talán kevésbé látványos megnyilvánulásai a patrónuscsaládoknak, de jelentőségüket tekintve legalább annyira fontosak, mint a korábban említettek.

Külön fejezetben szóltunk az udvarhelyi gimnázium működésére és fenntartására létrehozott alapítványokról, a felajánlók személyéről, Udvarhelyről, az iskola vezetésével ápolts kapcsolataikról, de azokat a családokat is feltérképeztük, akik Kis Gergelyt és Málnásit támogatták önzetlenül a főtéri templom építésekor.

Az ismertetett és csoportosított példákon kívül az egyháztámogatásnak még számtalan módjával találkoztunk, kezdve az egészen kis földdarabok adományozásától és folytatva a kocsmáltatásból, malom jövedelmének tizedéből vagy a vármegyei területeken gyakorlott dézsmaadásból származó jövedelmekkel, illetve a különböző céllal tett alapítványokból származó bevételekkel és el egészen a generális zsinat szervezési költségeihez való hozzájárulásig. Mindegyik eset a felajánló és adománytevő felekezete iránti áldozatkészségének, elkötelezettségének és erkölcsi köteletségének bizonyítéka, amelyet a 18–19. századi erdélyi protestáns nemesség érzett saját egyháza, művelődése, kultúrája iránt.

Meggyőződésünk, hogy az erdélyi protestáns nemesség körében általánosnak mondható a református egyház, a református intézmények támogatása és felkarolása, akárcsak a református értelmiségiek segítése, patronálása, az elit-utánpótlás biztosítása. Habár még nem készült hasonló jellegű feldolgozás a többi erdélyi kollégiumról, bizonyára azok esetében is világosan és jól körülhatárolhatóan meghatározható a patrónusok, támogatók köre. Többnyire a gondnokságot viselő személyek, családok rokonságáról lehet szó, akik személyes vagy baráti kapcsolatok révén kötődnek az intézményhez, az egyházi előjárókhoz.

Tóth Levente